

VAQIF YUSİFLİ,
Filologiya elmləri doktoru

**Mən aşiq, soy ilandı,
Şahmar da soy ilandı.
Nəsimi tək bu aşiq
Yolunda soyulandı.**

Qədim bir bayatdan gələn bu səda əqidəsi yolunda edam olunan, dərisi soyulan İmadəddin Nəsimiyə-bu dahi şairimizə həsr olunan ilk folklor nümunəsidir ki, əsrlər keçdikcə xalqın yadından silinməyib. Klassik şeirimizdə isə Nəsiminin obrazı - onun həyatı, şəhidlik zirvəsinə yüksəlməsi heç bir əsərdə köklü şəkildə öz əksini tapmamışdır. Sadəcə olaraq, onun adı ustad kimi xavtirlənmiş, şeirlərinə nəzirələr yazılmış, onun mənsub olduğu hürufizm təriqətinə tərəfi-müqabillik ifadə olunmuşdur. Nəsimiyə mürciyyət keçən əsrin yetmişinci illərindən başlayaraq, onun anadan olmasının 600 illiyilə əlaqədar ədəbiyyatın mövzusunda çevrilmişdir.

Xalq yazıçısı İsa Hüseynovun "Məhşər" romanı ilə Azərbaycan nəsrində Nəsimi obrazının ilk, mükəmməl nümunəsi yaranır. "Məhşər"ə qədər İsa Hüseynov müharibə dövrü həqiqətlərindən, əllinci-altmışıncı illərin mürəkəb və ziddiyyətli hadisələrindən söz açan povest və romanlarını yazmışdı. Görəsən, İsa Hüseynov Azərbaycan tarixinin ən mürəkəb, ən ziddiyyətli, müharibələr, fəthlərin qvnlı toqquşmaları, bir-birinə zidd ideoloji cərəyanların mübarizəsi ilə şərtlənən XIV-XV əsrlərə -Nəsimi dövrünə hansı istək, hansı məqsəd çəkib aparmışdı? Əlbəttə, İsa Hüseynov "Məhşər"ə qədər tarixi mövzuda "26-lar" və "Ulduzlar sönmür" bədii filmlərinin ssenarilərini yazmışdı. Amma bu filmlərdə (xüsusilə birincisində) İsa Hüseynov sovet dövrünün ideoloji ştamplarından yaxa qurtara bilməmişdi. "Məhşər" isə tarixə sırf reallıqlar və bədii təxəyyülün, yarıdıcı yanaşmanın birgəliyindən yarandı.

"Məhşər" (1972-1976) Azərbaycan tarixi romanının "qızıl dövrünün" ("Pərvanə", "Dəli Kür", "Qarlı aşırım"la başlayan, az sonra "Mahmud və Məryəm", "Fətəli fəthi", "Qətl günü" "Köç" romanları ilə daha da yeniləşən) parlaq bir nümunəsi idi. Bu romanla İsa Hüseynov şəxsiyyətinin bəlkə də ən mühüm bir xarakteri ortaya çıxırdı - o, tarixi bəzi romançıların "salnamə" prinsipi ilə yaşamaşmışdı, tarixi müasirliyin gözü ilə oxumaq, incələmək prinsipini əsas götürmüşdü. İsa Hüseynov tarixçi deyildi, lakin tarixi canlı bir proses kimi, mümkün qədər obyektiv şəkildə mənalandırmaq üçün Tolstoy, Hüqo, Ordubadi və Çemenzeminli prizmasından yaşamağı ən doğru yol bilmişdi. Tarix tarixliyində qalır, lakin İsa Hüseynovun ədəbi müəllimi Mehdi Hüseynin dediyi kimi: "Tarixçi dövrün ümumi ictimai münasibətlərini əks etdirirsə, yazıçı ən çox dövrün psixologiyasını təşrih edir. Tarixçi psixoloq deyildir. Lakin sənətkar psixoloq olmalıdır. Bunsuz tarix elmi yaransa da, tarixi-bədii əsər yarana bilməz".

Nəsimi və onun həyatı, hürufiliyin banisi Nəsiminin fikir, ideya dünyası, onun faciəli qətli, "rəncbər şah" Şir-

ŞƏHİDLİYİN ZİRVƏSİ

(AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA NƏSİMİ OBRAZI)

vanşah İbrahim, fəth Teymurləng, dini etiqadların qulu olan Şeyx Əzəm-bu tarixi obrazların hər birinin çilgün ehtirasları, fəlsəfi dünyabaxışların mübarizəsi, müharibələr, qırğınlar-bir romanda bütün bunları kəskin münaqişələr, bir-birinə zidd və barışmaz münasibətlərlə canlandırmaq sənətkardan döğrudən da, əsl ədəbi hünər tələb edirdi və İsa Hüseynov ilk tarixi romanında bu missiyanın öhdəsindən gələ bildi.

Ordubadi Qılıncın və Qələmin vəhdətini əks etdirmək istəmişdi, amma onun romanında Qələm Qılıncdan daha kəsərlə nəzərə çarpırdı, Nizaminin şairliyi Qızıl Arslanın və Fəxrəddinin qılıncından üstün görünürdü, Nizami dühası bütün problemlərin önündəydi, "Məhşər"də isə gah Qılınc, gah da Qələm qalib gəlir. Sonuncunun qələbəsi təfəkkürün -hürufi ideyalarının qələbəsiydi.

Əsərə yazılan ön sözdə (Əzizə xanım Cəfərzadə) oxuyuruq: "Məhşər" islam dini əleyhinə yazılmış romandır. Yalançı etiqadlar, din və xurafat, müharibə, qan-qırğın, istibdad, istismar əleyhinə yazılmışdır. İnsanı alçaldan bütün xırdalıqları nadanlığı, cəhaləti qamçılıdır". Bu fikirdə yalnız birinci cümləyə qəti etiraz etmək olar. "İslam dini əleyhtə yazılmış" bu romanda İslam əleyhinə heç nə yoxdur. Yoxsa Fəzlullah Nəimi edam ərəfəsində deməzdi ki: "Dinləyin, burda icra edilən hökm həq-təalanın öz hökmüdür". Hərçənd ki "din kitablarında bir olan Allah hüzurunda məhkəmə kimi qələmə verilən məhşərin, cəmi bəşərin ölüb yenidən diriləcəyi barədə iddiaların yalanlığını Fəzlullah Nəimi yazmışdı, cümlə ələm-xaliq əbədidirsə, demək, bəşər də əbədidir"-bu, heç də İslamı tənqid etmək deyil.

"Məhşər" gərgin konfliktlər, üz-üzə duran qüvvələrin həm mənəvi, həm də cismani qarşıdurmasını əks etdirən bir əsərdir. Ancaq romanda Nəsimi-Teymur qarşıdurması bu mənada ən kulminasion nöqtədir. "Məhşər" haqqında çox-çox əvvəllər bir məqalə yazmışdım və orada müəllifə iradımı bildirmişdim ki, tarixi sənədlərdə Nəsimi ilə Teymurun görüşü barədə heç bir məlumat yoxdur və bu, tarixi reallığa ziddir. İsa müəllim o məqaləni oxumuşdu. Rastlaşanda söylədi ki, sən nə bilirsen Teymurla Nəsimi görüşməyiblər, mən iki fəthi görüşdümşəm. Doğrudan da, İsa müəllimə haqq qazandırırım. Tarixdə belə bir görüş olmayıbsa da, romanda onların üz-üzə gəlməsi labüdüdü. Qılınc, müharibə fəthinin söz fəthi ilə, qorxu, zülm "fəlsəfəsi" ilə humanizm, Allahı insanda görmək ideyası öz bədii-fəlsəfi dərkini tapmalıydı. Nəsimi deyir: "Qorxu törətməklə sən özünü məhv edirsən, Əmir! Teymurun sifəti göm-göy kəsilmişdi. İyirmi beş ildən çox idi ki, o öz əliylə adam öldürmüştü. Amma indii əli öz-özünə silaha uzanıb, arxadan üyüyən bahadırın qılıncını qından çəkdi. Çox pis axsayaxsayaxsay, tövşüyə-tövşüyə yeriyib, Nəsiminin iki addımlığında dayandıqda yalnız Allah xofuna inamı və özünün törətdiyi qorxuya etiqadı, qarşısındakı müdhiş itaətsizsin boynunu vurmaqdan əvvəl nə isə deməyə ehtiyac əmələ gətirdi". Az qala bütün dünyanı öz qılıncına tapındıran Teymurun "fəlsəfəsi"

isə güc və qüvvətin -qorxubilməz inanın məntiqini sübut edir: "Xırda həşərat iri həşəratdan qorxur. Gücsüz adam güclüdən. Cəmi bəşər də bir olan Allahdan qorxur!" dedi. Qorxu üstündə bərqərar deyilmə dünyamız?". Nəsimi isə humanizm və kamillik ideyasından çıxış edir: "Güclü, gücsüz insan yoxdur, əmir! Cahil var, kamil var. Cahilin tərz-i-həyatı heyvanların tərz-i-həyatına uyğundur. Çünki hər ikisi id-

rakdan məhrumdur. Həqqə qovuşan kamillər isə dünyada qorxunun səbəblərini öyrənirlər. O kamillərdən birisi sənin hüzurundadır, bax gör üzündə qorxudan bir əlamət taparsanmı, əmir?" Nəsimi Teymuru inandırır ki, Fəzlullah hər bəşəri niyyətində deyil, çünki Fəzlullah cümlə bəşəri həq seltənətinde birliyə çağırır. Fəzlullah Nəimi yaşadığı dövrün ən aparıcı, ən mütərəqqi bir ideyasını ifadə edirdi, amma Nəsimisiz bu ideyaları insanların ruhuna aşılamaq, ölüm qorxusu altında belə diz çökməmək inadı mümkün olmazdı. İsa Hüseynov tarixin ona təlqin etdiyi belə bir həqiqəti romanda əks etdirir: Teymur ölkələr fəth edir, özündən də güclü olan başqa bir fəthi-İldırım Bayeziti məğlub edir, tezliklə ona dünya şöhrəti qazandıracaq ən böyük qələbəsinə nail olur, lakin "Mənəm Allah" deyən qorxunc qüvvə ilə üz-üzə qaldığını bilincə, özünü məğlub sayır. Nəimi edam olunur, amma Nəsimilik yaşayır və bütün Şərqi dolaşmış hürufizmi yayan Nəsimi də az sonra edam olunacaq (Nəsiminin ölüm səhnəsinin təsvirinə İsa Hüseynov ehtiyac duymasa da), amma Nəsimilik də yaşayır.

Bəxtiyar Vahabzadənin "Fəryad" mənzum dramında da elə bu həqiqət təsdiq olunur: "İki dünyaya sığmayan" Nəsiminin mənəvi varlığı yaşayır, nəsimilik onun ölümündən sonra da həm bir təlim kimi, həm də özünü dərk etmək,ölümə qalib gəlmək ideyası kimi yaşamağa qadirdir. Yaşar Qarayev yazırdı ki: "Mənəm Allah" deyən Nəsimi, doğrudan da öz müasirləri arasında Allah məqamına ucalandan sonra "Nəsimi" və "Allah" sözləri eyniləşir, sinonim olur, sonrakı nəsimilər daha "mənəm Allah" yox, "mənəm Nəsimi" deyirlər. Çingiz Aytmatov da yazırdı ki "Tarixi də müasirlik qədər yaşada bilmək, "keçmişə görə əzab çəkmək" prinsipi Bəxtiyar Vahabzadənin bu şərti-bədii üsulunda özünün qabarıq əksini tapıb". İnsan niyə öz-özünü tanıyı elan edir? Çünki yaşamaq, haq sö-

zünü demək üçün real həyatda heç bir şərait, heç bir mənəvi qayğı görünmür, odur ki, insan bu heçliyə, bu boşluğa üsyan edir, Nəsimi ideyalarına tapınır, onu Allahla eyniləşdirir. Pyesdə Allah adına söylənilən bu fikirləri əslində, Nəsimi öz şeirlərində də ifadə etmişdi:

Allah! Bilirik, cisim deyil, bəs nədir Allah?
Ən yüksək olan haqda, həqiqətdədir Allah.
Dondunsa təkamül və gözəllik qabağında,
Dərk et, bu təaccügdə, bu heyrdədir Allah.

Vəhdət nə demək? Gizlidir hər zərrədə vəhdət.
Bir zərrə ikən küllə qovuşmaq ulu niyyət!
Gördüklərimiz zahiridir, bətnə nüfuz et!
Batindəki, cövhərdəki fitrətdədir Allah.

Son məqsəd "Ənalhaq"mi. Dilək sözdən umulmaz.
Ən yüksək olan zirvəyə mütləq demək olmaz.
Bir pillədə durdunsa, "Ənalhaq" demək olmaz,
Ülviyyətə çatmaqda niyyətdədir Allah.

"Fəryad" fəlsəfi-psixoloji dramdır. Yaşar Qarayev də bu pyesi məhz həmin aspektdən təhlil edir və gəlmiş nəticə budur ki, B.Vahabzadə sanki sınaq istəyib ki, Nəsimi təliminin aynasında müasirləri narahat edən fikir, hiss və duyğular görünürmü? B.Vahabzadənin bir çox poemalarında Həyat və Ölüm fəlsəfi problemi bədii şəkildə, özü də uğurla öz həllini tapıb və "Fəryad"da da "ağrılı, narahat, fəal həqiqət hissi" ilə diqqəti cəlb edir. Pyesdə Nəsiminin özü görünür, lakin özünü Nəsimi elan edən iki Nəsiminin -həllacı Musanın və Turalın simasında nəsimiliyin varlığı, ölümsüzlüyü təsdiq olunur. Nəsimilik təkcə sadə xalq arasında deyil, zülm və haqsızlıq ocağı saraylarda da beyinlərə, şüurlara hakim kəsilir. Əmirin etirafı: "Hürufi məsləkəki tutub ölkəni, Tərki-silah etdi öz balam məni!".

Məncə, XX əsr Azərbaycan şairləri içərisində də öz fəlsəfi-poetik düşüncəsinə, təbliğ etdiyi fikirlərinə görə Nəsimiyə ən çox yaxın olan məhz Bəxtiyar Vahabzadədir, -desək, yanılmırıq. Nəsimilik onun şeiri və poemalarında, həmçinin pyeslərində özünün yeni mərhələsinə yaşayır. Amma təbii ki, XX əsrin poetik təfəkkürü formasında.

Nəsimi haqqında mənzum romanın müəllifi isə Xalq şairi Qabilidir. Ədəbiyyatımızda Nəsimidən və Nəsimi obrazından söhbət açanda Qabilin "Nəsimi" poemasını xatırlamamaq olmaz. Qabil bu poemaya ömrünün beş ilini həsr edib.

Heç kimsə Nəsimi sözünü fəhm edə bilməz,
Bu quş dilidir, bunu Süleyman bilir ancaq.

Qabil də mümkün qədər bu "quş dilini" öyrənməyə səy etmiş, Nəsiminin yaşadığı dövrü, o dövrün ictimai-siyasi hadisələrini, ən başlıcası isə şairin mənsub olduğu hürufilik təriqətinin mahiyyətini öyrənə-öyrənə Nəsimi əsrinə gedib çıxmışdır. Tarixi şəxsiyyətlərdən əsər yazan bir çox müəlliflər bəzən "müasirləşdirmə" yolu ilə gedirlər. Bir də görürsən ki, tarixdən bizə məlum olan şəxsiyyət (şair, sərkərdə, şah) sanki bu günün, bu dövrün adamıdır. Təbii ki, həmin tarixi şəxsiyyət "müasirləşdirildə" öz sambalını itirir.

(ardı növbəti sayımızda)